

**XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA
MUSTAMLAKA MA‘MURIY BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISHI VA
HARBIY-GUBERNATORLIK HOKIMIYATI**

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.116>

Bo‘tayev Jonibek Shodiyevich

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti v.b.dotsenti

bjonibek85@gmail.com +99897-776-30-57

ORCID ID 0009-0003-9262-6851

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1886 yil 12 iyunda qabul qilingan Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom asosida 1887 yil 1 yanvardan tashkil etilgan Samarqand viloyatining ma‘muriy-hududiy tuzilishi, boshqaruv tizimi va demografik dinamikasi tarixiy manbalar asosida kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda viloyat hududining turli yillardagi maydon ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi tafovutlar, ularning kelib chiqish sabablari hamda qo‘shni hududlar – Buxoro amirligi, Farg‘ona viloyati va Sirdaryo viloyati bilan chegaralanish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, uezd, uchastka va volostlarga bo‘lingan boshqaruv tizimi, ko‘chmanchi va o‘troq aholi asosida tashkil etilgan ma‘muriy birliklarning o‘ziga xos jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Samarqand viloyati, 1886 yilgi Nizom, harbiy gubernator, ma‘muriy-hududiy tuzilish, volost, uezd, mustamlaka boshqaruvi, demografik dinamika, urbanizatsiya, Rossiya imperiyasi.

Аннотация. В статье проводится комплексный анализ административно-территориального устройства, системы управления и демографической динамики Самаркандской области, образованной с 1 января 1887 года на основании Положения об управлении Туркестанским краем, принятого 12 июня 1886 года. В исследовании рассматриваются расхождения в показателях площади области в разные годы, причины их возникновения, а также вопросы разграничения с соседними территориями – Бухарский эмират, Ферганская область и Сырдарьинская область. Кроме того, раскрываются особенности системы управления, разделённой на уезды, участки и волости, а также специфика административных единиц, сформированных с учётом оседлого и кочевого населения.

Ключевые слова: Самаркандская область, Положение 1886 года, военный губернатор, административно-территориальное устройство, волость, уезд, колониальное управление, демография, урбанизация, Российская империя.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the administrative-territorial structure, governance system, and demographic dynamics of the Samarkand region,

established on January 1, 1887, on the basis of the Regulation on the Administration of the Turkestan Territory adopted on June 12, 1886. The study examines discrepancies in the region's territorial measurements across different years, the reasons behind these differences, and issues related to border delimitation with neighboring territories such as the Emirate of Bukhara, Fergana Oblast, and Syr-Darya Oblast.

Furthermore, the article explores the characteristics of the administrative system divided into uyezds, districts, and volosts, as well as the specific features of administrative units formed on the basis of sedentary and nomadic populations.

Keywords: Samarkand region, Regulation of 1886, military governor, administrative-territorial structure, volost, uyezd, colonial administration, demographic dynamics, urbanization, Russian Empire

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida ma'muriy, harbiy va iqtisodiy jihatdan qayta tashkil etildi. Ushbu davrda mintaqada markazlashgan boshqaruv tizimini joriy etish, hududiy nazoratni kuchaytirish hamda mahalliy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni imperiya manfaatlariga moslashtirish ustuvor vazifalardan biri bo'ldi.

1886 yilda qabul qilingan “Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom” asosida 1887 yil 1 yanvardan boshlab sobiq Zarafshon okrugi hududida Samarqand viloyati tashkil etildi. Viloyat boshqaruvi harbiy gubernatorlik tizimi asosida shakllantirilib, uezd, uchastka va volost kabi ma'muriy birliklar orqali hududiy boshqaruv amalga oshirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va rasmiy farmonlar asosida viloyat hududiy bo'linish tizimi, boshqaruv apparatining vakolatlari hamda harbiy-ma'muriy nazorat mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, viloyat boshqaruvida harbiy gubernator institutining o'rni, mansabdor shaxslarning tayinlanish tartibi va jazo tizimining hududiy qo'llanilishi tarixiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Mazkur boshqaruv modeli tashqi ko'rinishda mahalliy institutlarnisaqlab qolgandek bo'lsa-da, amalda mustamlaka siyosatini mustahkamlashga xizmat qilgan markazlashgan harbiy-ma'muriy tizimni shakllantirdi.

NATIJA VA MUHOKAMA. 1886 yilgi Nizomga ko'ra, 1887 yil 1 yanvarda sobiq Zarafshon okrugi hududida Samarqand viloyati tashkil etildi. Shuningdek, Sirdaryo viloyati tarkibidagi Jizzax va Xo'jand uezdlari ajratib olinib, Samarqand viloyatiga berildi [1]. Viloyat endilikda uezd, uchastka va volostlarga bo'lib boshqariladigan bo'ldi. Mustamlaka davrida viloyat umumiy maydonining hisob-kitoblari va o'lchovlarini rus geodezi va kartografi, general-mayor I.A.Strelbiskiy (1828–1900) [2], rus kartograf, geograf va geodezlari Yu.M.Shokalskiy va A.A.Tillo (1889–1902 yillardagi o'lchovida) [3] amalga oshirishgan. Viloyat Buxoro amirligi, Farg'ona va Sirdaryo viloyatlari bilan chegaradosh bo'lgan.

Turli yillar davomida Jizzax uezdi maydoni jihatidan uezdlar ichida birinchi o'rinda turganligini anglash mumkin. Lekin hududining katta qismi cho'lli va dashtli qismlardan iborat bo'lgan hamda ko'chmanchi tarzda kun kechirishgan. Bosh Shtab general-leytenanti A.A.Tilloning so'nggi hisob-kitoblarida viloyat hududi 76940 kv. verst deb ko'rsatilgan [2].

Shuningdek, tadqiqot davomida viloyat umumiy maydoni bo‘yicha quyidagi raqamlarga duch kelindi: 52727 kv. verst [4], 79626 kv. verst [5]. Viloyat umumiy maydonining noaniqligi haqida viloyat statistika boshqarmasi kotibi M.Virskiy, “Samarqand viloyatining Sirdaryo viloyati bilan janubi-g‘arbiy chegarasi xaritada aniq belgilanmaganligi viloyat hududining to‘g‘ri ekanligiga shubha tug‘diradi”, – deb ta’kidlab, viloyat hududini 81891 kv. verst ekanligini aniqlaganligi, oldingi o‘lchov (60597,6 kv. verst) bilan orasida 21293,4 kv. verst farq bor ekanligini aytib o‘tgan [3]. Arxiv hujjatlarida 1911 yilda viloyat hududi 60597,6 kv. verst deb berilgan va maydoni bo‘yicha uezdlar kesimida: Jizzax (25812), Xo‘jand (20036,7), Samarqand (7751,3) va Kattaqo‘rg‘on (6997,6) turgan [6].

O‘lka bo‘yicha faqat Samarqand viloyati emas, unga qo‘shni bo‘lgan viloyatlar hududi ham doimiy o‘zgarib turgan. Xususan, 1913 yilda viloyat hududi 81891 kv. verstni tashkil etgan paytda, qo‘shni viloyatlar hududi quyidagicha ko‘rinishda bo‘lgan: Sirdaryo viloyati – 443442 kv. verst, Farg‘ona viloyati – 141414 kv. verst, Yettisuv viloyati – 346556 kv. verst [7]. Ushbu raqamlardan barcha viloyatlar maydoni ichki ma‘muriy chegaralanishlar va Rossiya imperiyasining qo‘shni davlatlar bilan chegaralarini qaytadan belgilashi natijasida o‘zgarib borgan yoki mazkur ma‘lumotlar shartli bo‘lgan, degan xulosa chiqarishga asos bo‘ladi.

Viloyatda hududlar bo‘yicha eng ko‘p volost soni Samarqand uezdida bo‘lgan. Xususan, 1880 yilda 40 volost [8] (Samarqand bo‘limida 21 ta; Kattaqo‘rg‘on bo‘limida 10 ta; Tog‘li tumanlarda 9 ta) 1885 yilda 45 ta [9]. (Samarqand bo‘limida 21 ta volost, Kattaqo‘rg‘on bo‘limida 14 ta volost va Tog‘li tumanlarda 10 ta volost), 1903 yilda 74 ta volost va 13 ta uchastkaga yetgan [10]. Viloyatdagi volostlar miqdori dinamikasi doimiy o‘zgarib turdi. Mazkur holat Samarqand bo‘limida aholi soni ko‘pligi, o‘troq turmush kechirishi va zichligi bilan bog‘liq bo‘lgan. Ya‘ni aholi soni ko‘pligi va boshqarish qulay bo‘lishi uchun imperiya ma‘muriy birliklarni Samarqand va Kattaqo‘rg‘onda ko‘proq, aholi yoyilib yashaydigan Tog‘li tumanlarda esa boshqaruv xarajatlarini qisqartirish maqsadida kam miqdorda tashkil etgan.

Viloyat aholisining yashash tarzidan kelib chiqib o‘troq, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi volostlar tashkil etilgan. Xususan, Xo‘jand uezdidagi Savat uchastkasida 1 ta ko‘chmanchi volost – Erjar va 1 ta yarim ko‘chmanchi volost – Uralsk bo‘lgan [11]. Uezddagi ko‘chmanchi va o‘troq aholini Sirdaryoning chap qirg‘og‘i ajratib turgan. Jizzax uezdidagi ko‘chmanchilar Qizilqumning qumli tekisliklari, Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlar va Mirzacho‘lning g‘arbiy qismida yashagan. Xo‘janddagi ko‘chmanchilar esa Mirzacho‘l, qisman Dalvarzin cho‘li va Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlarda yashagan. Ko‘chmanchi aholi asosan qirg‘izlardan iborat bo‘lib, 1907 yilda ularning soni Jizzax uezdida 47944, Xo‘jand uezdida 8265, jami 56209 nafarni tashkil etgan. Mazkur uezdlarning ko‘chmanchilari ko‘p qismi o‘zlarining hududida ko‘chib yurib, oz qismi o‘zlarining va o‘zgalarning podalari bilan yoz oylarida Samarqand viloyatidagi Yag‘nob daryosining yuqori oqimiga yoki Sirdaryo viloyatidagi Chirchiq daryosi bo‘ylariga ketganlar [6].

Tadqiq etilayotgan davrda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar natijasida hududdagi shaharlar va ulardagi aholi soni ham o‘zgarib borganini ko‘rish mumkin. Dastlab okrugdagi

shaharlar soni 3 ta: Samarqand, Kattaqo'rg'on va Panjikent bo'lib, har biri o'z ma'muriy boshqaruvining markazlari hisoblangan [12]. Zarafshon okrugi viloyatga aylantirilgach ma'muriy jihatdan 6 ta shahar: Samarqand, Panjikent, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Xo'jand va O'ratepadan iborat bo'ldi. Viloyat shaharlaridagi eng ko'p aholi Samarqand, eng kam aholi Panjikent shahrida istiqomat qilgan. 1870 yillarda Samarqand shahri aholisi xorijiy manbada 30 ming atrofida bo'lib, asosan o'zbek (sart) va tojiklardan iborat deb ko'rsatib o'tilgan [13].

Shahar aholisining viloyat aholisi umumiy miqdoridagi ulushi 1868–1870 yillarda 1,3 foiz, 1897 yilda esa 15,7 foiz [14], 1900 yilda 14,7 foiz [15], 1907 yilda 15,95 foiz [5] va 1910 yilda umumiy aholining (960202 nafar) 158145 nafarini yoki 16,47 foizini shahar aholisi, 80,67 foizini esa qishloq aholisi tashkil etgan [16]. Demak, 1868 yilda 1,3 foiz bo'lgan shahar 1910 yilga kelib 16 barobar ortib 16,47 foizga yetgan. Viloyatda shahar aholisi sonining ortib borishiga shaharlarning kengayishi va hududda temiryo'l qurilishi natijasida aholi ko'chib kelishi kuchayganligi bilan izohlash mumkin.

Zarafshon okrugi 1868 yilda qabul qilingan "Muvaqqat qoida" asosida 1886 yilga qadar boshqarildi. 1886 yil 12 iyunda "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" qabul qilinib, amalda 1917 yilgacha o'zgartirish va to'ldirishlar bilan harakatda bo'lgan. Mazkur Nizom tuzilishiga ko'ra, kirish qismi, to'rt bo'lim va 331-moddadan iborat bo'lgan. Nizomga ko'ra har bir viloyat harbiy gubernator tomonidan boshqarilgan.

Odatda harbiy gubernatorlar, qoida tariqasida, O'rta Osiyo bo'ylab harbiy yurishlarda o'zini ko'rsatgan, Turkistonning tinch shahar va qishloqlarini ishg'ol qilishda "alohida mahorat" namoyish etgan zobitlardan tayinlanar edi. Samarqand viloyatida 1886–1917 yillar yillar oralag'ida o'rtacha 3 yildan ko'p xizmat qilgan 8 ta harbiy gubernator almashgan, bular – A.M. Yafimovich (1887–1891), N.Ya. Rostovsev (1891–1897), M.P. Fedorov (1897–1899), V.Yu. Medinskiy (1899–1905), S.D. Gesket (1905–1908), A.S. Galkin (1908–1911), I.Z. Odishelidze (1911–1914), N.S. Likoshin (1914–1917) [17]. Mazkur harbiy gubernatorlarning barchasi general-leytenant va general-mayor unvonida bo'lishgan. Ularning ichida A.M. Yafimovich 1883-1886 yillarda Zarafshon okrugini idora qilganini e'tiborga olsak, hududga qariyb 10 yilga yaqin rahbarlik qilganini ko'rish mumkin.

Viloyat boshqaruvi 1886 yilgi "Nizom"ga ko'ra, harbiy gubernator va viloyat boshqarmasi tomonidan amalga oshirilgan. Harbiy gubernator harbiy vazir tomonidan Ichki ishlar vaziri va Turkiston general-gubernatori bilan kelishilgan holda lavozimga tayinlangan va ozod qilingan. Harbiy gubernator imperator buyrug'i bilan lavozimga tayinlangach, qoida tariqasida lavozimiga kirishganligi to'g'risida buyruq chiqargan. Misol uchun, imperatorning 1905 yil 14 martdagi buyrug'i bilan viloyat harbiy gubernatorligiga tayinlangan general-mayor S.D. Gesket 1905 yil 22 aprelda 164-sonli buyruq chiqarib, vakolatlarini bajarishga kirishganligini ma'lum qilib, bu haqda viloyat ahliga e'lon qilishni buyurgan [18].

Viloyat boshqarmasining maslahatchilari va a'zolari general-gubernator tomonidan tayinlangan va ozod qilingan. Viloyat boshqarmasi turli yo'nalishlar bo'yicha amaldorlar tarkibidan iborat bo'lib, viloyat gubernatoriga boshqaruv ishlarida yordam bergan. Xususan, harbiy gubernator huzurida topshiriq va tarjima ishlari hamda irrigatsiya bo'yicha amaldorlar bo'lib, ularning huquq va majburiyatlari general-gubernator tomonidan tasdiqlangan alohida

instruksiya (yo‘riqnoma) bo‘yicha amalga oshirilgan. Irrigatsiya boshqarmasi xodimlari Samarqand va Farg‘ona viloyatlarida bo‘lib, Sirdaryo viloyatida uning vazifalari kichik texnikga yuklatilgan [19].

Viloyat gubernatori huzurida alohida topshiriqlar bo‘yicha katta va kichik amaldor lavozimi ham ta‘sis etilgan. Xususan, 1896 yilda viloyat harbiy gubernatorining alohida topshiriqlar bo‘yicha katta amaldori M.M.Virskiy bo‘lib, u viloyat statistika qo‘mitasi kotibi ham hisoblangan [20]. Viloyat boshqarmasi binosida sog‘liqni saqlash jamoat qo‘mitasi bo‘lib, unga viloyat gubernatori raislik qilib, gubernator yordamchisi, viloyat shifokori, Samarqand uyezdi boshlig‘i, viloyat boshqarmasi maslahatchisi, Samarqand harbiy gospitali bosh vrachi, Samarqand–Andijon temiryo‘li katta vrachi, Samarqand shahar shifokori, 12-Turkiston liniya bataloni katta vrachi va Samarqand shahar politseymeysteri kirgan. Xullas, viloyat gubernatori butun soha nazoratini o‘z ostiga olgan. Xususan, viloyat yer-soliq komissiyasining rahbari ham gubernator bo‘lgan [21]. Butun tizim harbiy gubernator qo‘lida markazlashtirilgan edi.

Shuningdek, viloyat sudi raisi va viloyat prokurori (imperatorning 1898 yil 2 iyundagi qarori asosida) Okrug sudi raisi va prokurori o‘rniga hamda yer-soliq ishlari amaldorlari (imperatorning 1900 yil 10 iyundagi qarori asosida) 1903 yilda o‘lka boshqaruvi bo‘yicha “Nizom”ga kiritilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar asosida viloyat boshqarmasi tarkibiga kiritildi [19]. Viloyat harbiy gubernatori va uning boshqarmasi zimmasiga bir nechta vazifa (harbiy, qonun chiqaruvchi, ijro va sud hokimiyati, tibbiy, agrar, statistik ishlar) yuklatilganligi va vakolatlari kengligi vazifalarni bajarishiga to‘sqinlik qilgan. Bu to‘g‘risida M.E.Shushkova o‘z tadqiqotida “umuman olganda general-gubernatorlikning viloyat, uezd, shahar va qishloq miqyosidagi boshqaruv tizimi noratsional tarzda qurilgan. Miqdorsiz ishlarga to‘lib ketgan viloyat boshqarmalari o‘z funksional vazifalarini bajarishga sifat jihatidan yondashish imkoniga ega bo‘lmagan” – deb fikr bildirib o‘tgan [22].

Gubernatorlar o‘lka Davlat G‘aznachiligi hisobidan oylik va nafaqa bilan ta‘minlangan. Xususan, u viloyat gubernatori S.D.Gesketga Ichki Ishlar Bosh Shtabining Bosh navbatchilik bo‘limi tomonidan 1905 yil 21 mart kuni quyidagicha hisoblangan: Sankt-Peturburgdan Samarqandgacha bo‘lgan yo‘lkira haqqi bir yarim hissa barobarida 7 ½ ot uchun hisoblangan 869 rubl 19 kopeek miqdorida; 1859 yilgi tabel bo‘yicha polkovniklik unvoni uchun yarim yillik ish haqi miqdoriga shifoxona va dori-darmonlarga 2 ½ foiz va 10 foizlik nogironlik nafaqasini qo‘shmaganda ko‘tarilgan nafaqasi 493 rubl 26 kopeek miqdorida tasdiqlansin. Shundan kelib chiqib general-mayor S.D.Gesket Okrug Intendantlik boshqarmasiga Samarqand g‘aznachiligi hisobidan oylik nafaqasini 493 rubl 26 kopeekka ko‘tarishini so‘rab murojaat qilib, ilova sifatida lavozimga tayinlanganligi bo‘yicha 13697-sonli guvohnomasi va xizmat faoliyati ro‘yxati nusxasini taqdim etgan [18].

XULOSA. Xullas, Rossiya imperiyasining Samarqand viloyatidagi boshqaruv tizimi mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishning muhim instrumentlaridan biri bo‘lgan. Viloyat boshqaruvining harbiy gubernatorlik asosida tashkil etilishi, ma‘muriy birliklarning siyosiy vaziyatga qarab o‘zgartirib borilishi hamda jazo va nazorat mexanizmlarining kengaytirilishi imperiyaning hudud ustidan siyosiy ustunligini ta‘minlashga xizmat qilgan.

Saylov tizimi rasmiy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda imperiya manfaatlariga sodiq shaxslarning tayinlanishi ustuvor bo‘lgan. Umuman olganda, o‘rganilgan davr boshqaruv modeli mahalliy an‘anaviy boshqaruv elementlarini tashqi shaklda saqlagan holda markazlashgan mustamlaka ma‘muriy tizimni mustahkamlashga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. ЎзМА И-18-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-варақ; Справочник Самаркандской области на 1899 год. Вып. I. – Самарканд: Типография И.А.Белобородова, 1899. – С. 21.
2. Справочник Самаркандской области на 1914 год. Вып. X. – Самарканд, 1914. – С. 2.
3. Справочная книжка Самаркандской области на 1906 год. Вып. VIII. – Самарканд, 1906. – С. 305.
4. Шахназарова А. Очерк сельского хозяйства Туркестанского края. (С рисунками). – СПб.: Типография Градоначальства, 1898. – С. 3.
5. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть I. – СПб., 1911 г. – С. 1.
6. ЎзМА И-7-фонд, 1-рўйхат, 4132-иш, 9-варақ.
7. ЎзМА И-7-фонд, 1-рўйхат, 3833-иш, 2-варақ.
8. ЎзМА И-5-фонд, 1-рўйхат, 1171-иш, 19-22, 42-48, 58-59-варақлар.
9. ЎзМА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 3558-иш, 25-варақ.
10. Справочник и адрес-календарь Самаркандской области на 1903 год. Вып. VII. – Самарканд, 1903. – С. 20-22.
11. ЎзМА И-18-фонд, 1-рўйхат, 3263-иш, 232-варақ.
12. Отчет ревизующего, по Высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса. – С. 89.
13. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи – т.ф.н, проф., Саидбобоев З.А. – Тошкент “Ўзбекистон”, 2019. – Б. 200.
14. Самарқанд тарихи. 2 томлик. Масъул муҳаррир И.М. Мўминов. Таҳрир ҳайъати В.А. Абдуллаев ва бошқ. 1-том. Қадим даврлардан то улуғ октябрь социалистик революциясигача. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 309.
15. Справочник и адрес-календарь Самаркандской области на 1901 год. Вып. III. – Самарканд, 1901. – С. 19.
16. Обзор Самаркандской области за 1910 год. – Самарканд, 1912. – С. 10.
17. Абдурахимова Н, Эргашев Ф. Туркистонда чор мустамлака тизими. –Тошкент: Академия, 2002. – Б. 173-174.; Туркестан в имперской политике России. Монография в документах. – М., 2016. Приложение.
18. ЎзМА И-18-фонд, 1-рўйхат, 2085-иш, 13-варақ.
19. Положение об управлении Туркестанского края. – Т.: Типо-Литография В.М. Ильина, 1903. – С. 39-40.

20. Адресь-Календарь Самаркандской области на 1898 год. – Самарканд, 1898. – С. 1, 5.
21. Адресь-Календарь Самаркандской области на 1896 год. Вып. IV. – Самарканд, 1896. – С. 6.
22. Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века. Дисс. канд ист. Наук: – М., 2015. – С. 128.